

УДК 008

Diana M. Mościcka

WYZWANIA I ZAGROŻENIA BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO W XXI WIEKU

Моścicka Д.

ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ КУЛЬТУРНОЇ БЕЗПЕКИ У XXI СТ.

Поняттєві значення безпеки є доволі широкими та постійно змінюються. Загальна тенденція в цьому підході до безпеки полягає у відході від традиційного її розуміння як категорії мілітарної сили на користь нових видів безпеки, зокрема культурної безпеки. Цей тип безпеки охоплює декілька суттєвих елементів, серед яких збереження й опікування ідентичністю, національною культурою, звичаями, чистотою мови, релігією, національною, культурною, етнічною приналежністю, а також свободою думки, сумлінням і стилем життя. Підтримка культурної безпеки, особливо сьогодні в глобалізованому світі, а також децентралізації унітарних національних держав, є важким завданням XXI століття, яке можна виконати, якщо визначити нові виклики і загрози для цього типу безпеки.

Ключові слова: безпека, культурна безпека, культура, шанси, загрози.

Moscicka D.

CHALLENGES AND THREATS TO CULTURAL SECURITY IN THE 21ST CENTURY.

The conceptual framework of security is very extensive and is constantly evolving. The general trend in the current approach to security is to move away from its traditional perception as a category of military force, to new types of security, including cultural security. This type of security includes several important elements such as preserving and cultivating identity, national culture, customs, language purity, religion, national, ethnic and cultural affiliation, but also freedom of thought, conscience and lifestyle. Ensuring cultural security, especially today, in a globalized world and decentralizing hitherto unitary nation states, is a difficult task but possible to tackle if new challenges and threats to security that the 21st century carries are identified.

Key words: security, cultural security, culture, chances, threats.

Мосцицкая Д.

ВЫЗОВЫ И УГРОЗЫ КУЛЬТУРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В XXI В.

Понятийные значения безопасности очень широкие и постоянно изменяются. Общая тенденция в данном подходе к безопасности состоит в отходе от традиционного ее понимания как категории военной силы в пользу новых видов безопасности, в том числе – культурной безопасности. Этот тип безопасности охватывает несколько существенных элементов, таких как сохранение и поддержка идентичности, национальной культуры, традиций, чистоты языка, религии, национальной, культурной, этнической принадлежности, а также свободы мысли, совести и стиля жизни. Поддержка культурной безопасности, особенно сегодня в глобализованном мире, а также децентрализация унитарных национальных государств является трудным заданием XXI века, которое можно решить, если определить новые вызовы и угрозы для этого типа безопасности.

Ключевые слова: безопасность, культурная безопасность, культура, шансы, угрозы.

Potrzeba odczuwania i gwarancji osobistego bezpieczeństwa jest priorytetem wszystkich istot ludzkich. To rodzina, historia, religia, edukacja i kultura są podstawowymi czynnikami kształtującymi życie jednostek, jak i całych społeczeństw.

W artykule wyjaśnione zostaną terminy: bezpieczeństwo i kultura, następnie skupiono się na analizie pojęcia bezpieczeństwa kulturowego oraz wskazaniu głównych zagrożeń i wyzwań dla tego rodzaju bezpieczeństwa.

Bezpieczeństwo

Słowo “bezpieczeństwo” wywodzi się z języka łacińskiego, w którym *sine cura, securitas* oznaczało “bezpieczeństwo”¹. Termin ten zachowało się w niektórych językach nowożytnych, np. we francuskim (*securité*) i w an-

¹ R. Zięba, *Kategoria bezpieczeństwa w nauce o stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. D.B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa, 1997, s. 3.

gielskim (*security*)². Słownikowa definicja, określa bezpieczeństwo, jako stan spokoju, pewności i niezagrożenia. Bezpieczeństwo jest podstawową potrzebą społeczną oraz głównym celem funkcjonowania państwa i jego instytucji oraz najwyższą wartością narodową³, natomiast istota bezpieczeństwa jest związana z interesem podmiotu, ponieważ każdy człowiek subiektywnie postrzega bezpieczeństwo własne i swoich najbliższych.

Bezpieczeństwo obejmuje wymiar: poczucia braku zagrożeń, dobrego samopoczucia oraz m.in. bezpieczeństwa finansowego, zdrowotnego, społecznego i politycznego⁴. W związku z tym, bezpieczeństwo w ogólnym znaczeniu należy rozumieć jako stan braku zagrożenia, zaś w bardziej abstrakcyjnym, jako przeciwieństwo (alternatywa) dla chaosu.

Wśród wielu definicji bezpieczeństwa odnaleźć można te, które traktują je w sposób negatywny – wąski oraz pozytywny – szeroki. Według tych pierwszych definicji, bezpieczeństwo jest stanem braku zagrożeń dla przeżycia. Z kolei bezpieczeństwo w znaczeniu pozytywnym jest nie tylko stanem wolności od zagrożeń, ale także procesem charakteryzującym się możliwością trwania, przetrwania oraz rozwoju podmiotu⁵ a także wskazuje, że brak bezpieczeństwa zazwyczaj wiąże się z odczuwaniem niepokoju, lęku i zagrożenia⁶.

Kultura

Pojęcie kultura pochodzi od łacińskiego słowa *cultura agri*, oznaczającego uprawę, hodowlę oraz uszlachetnianie roli⁷. W I wieku p.n.e. termin ten zaczęto stosować w humanistyce, dla określenia nim uprawy i uszlachetnienia życia duchowego. Dlatego kultura w pierwotnym ujęciu rozumiana jest jako rezultat działań odniesionych do zjawisk naturalnych, ale w pewien sposób przeciwstawiających się naturze; jako ład narzucony przez człowieka, podporządkowany ustalonym przez niego wzorom i wzorcom, a przy tym – jako narzędzie zaspokojenia ludzkich potrzeb i sposób realizacji ludzkich celów w dziedzinie materialnego bytu⁸. Kultura jest jednym z fundamentalnych czynników konstytuujących tożsamość narodu i społeczeństwa, który opisuje ich charakter, ale determinuje również rozwój. Wówczas można mówić o dwóch warstwach tak rozumianej kultury, czyli: podstawowej (są to przede wszystkim wartości duchowe) i materialnej (do których można zaliczyć symbole, będące próbą wyrażenia wartości duchowych)⁹.

Wyróżnić można wiele rodzajów kultury, jednakże najczęściej pojęcie to rozpatruje się w trzech grupach: pierwsza to kultura duchowa, czyli religia, idea oraz sztuka; druga to tzw. kultura materialna, obejmującą wszystko to, co jest wynikiem przekształcenia materii; natomiast trzecia grupa to kultura społeczna, w której zakresie znajdują się m.in. normy życia społecznego¹⁰.

Istota bezpieczeństwa kulturowego

W literaturze przedmiotu, zagadnienie bezpieczeństwa analizowane w aspekcie kulturowym, pojawia się współcześnie coraz częściej. I mimo, że XXI wiek “wymusza” i popularyzuje procesy wielo i pop-kulturowe to jednak powoli zaczynamy odczuwać potrzebę gwarancji poczucia bezpieczeństwa kulturowego.

W oparciu o kryterium przedmiotowe, teoria bezpieczeństwa klasyfikuje bezpieczeństwo kulturowe, jako jeden z typów bezpieczeństwa, tj. bezpieczeństwo polityczne, militarne, ekonomiczne, społeczne, ideologiczne oraz ekologiczne¹¹.

Prekursor badań nad bezpieczeństwem kulturowym w Polsce – Jan Czaja przyjmuje, że bezpieczeństwem kulturowym jest “(...) zdolność państwa do ochrony tożsamości kulturowej, dóbr kultury dziedzictwa narodowego, w warunkach otwarcia na świat, umożliwiającą rozwój kultury przez internalizację wartości niesprzecznych z własną tożsamością”¹². Jan Czaja definicję uszczegółowił określając czynniki, które obejmują bezpieczeństwo kulturowe¹³:

² Zob. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, Warszawa 2008, s. 14, hasło: bezpieczeństwo.

³ M. Karpiuk, *Zadania i kompetencje zespolonej administracji rządowej w sferze bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty materialne i formalne*, Warszawa, 2013, s. 24.

⁴ Z. Danielewicz, Im więcej bezpieczeństwa, tym mniej bezpiecznie? Społeczno-kulturowe paradoksy dialektycznej relacji poczucia bezpieczeństwa, zagrożenia i lęku, [w:] *Społeczne i kulturowe wymiary bezpieczeństwa*, red. Z. Danielewicz, Koszalin, 2013, s. 61.

⁵ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa, 1996, s. 17.

⁶ K. Jabłońska, Globalizacja zagrożeniem dla bezpieczeństwa kulturowego, “Drohiczyński Przegląd Naukowy”, 2016, nr 8, s. 126.

⁷ E. Włodarczyk, *Kultura*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, red. J. Pilch, tom II, Warszawa, 2003, s. 950.

⁸ Tamże.

⁹ P. Soroka, *Polistrategia bezpieczeństwa zewnętrznego Polski. Ujęcie normatywne*, Warszawa, 2005, s. 93

¹⁰ A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo kulturowe*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa: wybrane problemy*, red. K.A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa, 2009, s. 144.

¹¹ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Warszawa, 1999, s. 31.

¹² J. Czaja, *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego*, [w:] *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko Biała, 2007, s. 169.

¹³ J. Czaja, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, Kraków 2008, s. 16.

- ochrona wartości kultury symbolicznej (duchowej, religijnej) istotnych dla tożsamości narodowej (język, zwyczaje, tradycje, historia, literatura itd.);
- ochrona materialnych dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego (m.in. zabytki, pomniki, kościoły, zamki, pałace, dzieła sztuki itd.);
- poczucie bezpieczeństwa kulturowego dotyczy narodu, jednostek oraz grup etnicznych;
- pojęcie otwartości kultury, ważne jest dla jej rozwoju;
- prowadzenie polityki zagranicznej obliczonej na promocję własnej kultury narodowej oraz tworzenie sprzyjających warunków zewnętrznych do rozwoju kultury w ogóle.

Bezpieczeństwo kulturowe to utrwalanie i podtrzymywanie wartości składających się na tożsamość kulturową narodu, państwa oraz regionu. To “stan umożliwiający społeczeństwu danego państwa konsolidowanie i kultywowanie wartości kluczowych dla zachowania tożsamości państwa, które zamieszkują, równoległe wzorując się na doświadczeniach innych narodów”¹⁴. Społeczność czuje się bezpiecznie pod względem kulturowym, jeżeli jest pewna, iż przetrwa i może rozwijać swoją tożsamość narodową lub religijną i jest chroniona przed obcymi, destrukcyjnymi wpływami¹⁵.

Małgorzata Jaroszyńska wymienia kilka ważnych elementów charakteryzujących i definiujących bezpieczeństwo kulturowe: “Zachowanie tożsamości kulturowej, czystości języka, kultury, istotnych dla narodów zwyczajów i religii, wolności myśli, stylu życia, praw przynależności etnicznej, płci”¹⁶. Z kolei Grażyna Michałowska bezpieczeństwo kulturowe analizuje w wymiarze narodowym, gdzie oznacza ono “warunki, w których społeczeństwo może utrwalac i pielęgnowac wartości decydujące o jego tożsamości, a jednocześnie swobodnie czerpac z doświadczeń i osiągnieć innych narodów”¹⁷.

Bezpieczeństwo kulturowe można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach, z których wynika jego dualistyczny charakter, który odnosi się do sfery państwowej (bezpieczeństwo kulturowe państwa) oraz społecznej (bezpieczeństwo kulturowe jednostek i wspólnot kulturowych – narodów, grup etnicznych, wspólnot wyznaniowych)¹⁸.

Waldemar Kitler wskazuje, że zasadniczym celem bezpieczeństwa kulturowego jest ochrona dóbr kultury materialnej i dziedzictwa kulturowego, a ponadto: ochrona wartości istotnych dla tożsamości narodowej, ochrona odrębności kulturowych związanych z etnicznością lub mniejszościami narodowymi, tworzenie otwartości kulturowej – swobodnego przepływu wartości powszechnie uznanych za cenne, promowanie kultury narodowej na świecie i tworzenie sprzyjających warunków do rozwoju kultury¹⁹. Treści wchodzące w skład bezpieczeństwa kulturowego cechuje duży subiektywizm, który wyrażają wartości “duchowe integrujące naród, lub społeczność kontynentu, a nawet organizacji międzynarodowej (Unia Europejska), a zarazem często odwołujących się od symboli będących pochodną tych wartości. Jednocześnie ich horyzont czasowy jest bardzo długi, ponieważ zazwyczaj cechuje je związek z tradycją i dążenie do jej kontynuowania”²⁰.

Wojciech Hrynkiewicz wskazuje, że bezpieczeństwo kulturowe, wywiera wpływ na bezpieczeństwo jako wartość, sprzężone jest z nieustannym rozwojem człowieka wyrażającym się m.in. w dziełach i rozwijaniu kultury²¹. Jednocześnie Hrynkiewicz zaznacza, że bezpieczeństwo kulturowe to nie tylko jego obrona przed niepożądanym wpływem innych kultur, ale także zdolność państwa do pomnażania dotychczasowego dorobku kulturowego²².

Do najważniejszych determinantów bezpieczeństwa kulturowego zalicza się²³: konieczność troszczenia się o swoją tożsamość kulturową; polityka kulturowa państwa oraz dyplomację kulturową; normatywne regulowanie przez państwo kwestii praw wszystkich obywateli (w tym mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych i kulturowych); poziom wykształcenia społeczeństwa oraz system polityczno-społeczny funkcjonujący w danym państwie.

Zagrożenia i wyzwania bezpieczeństwa kulturowego

Jan Czaja stworzył klasyfikację zagrożeń dla bezpieczeństwa kulturowego (w odniesieniu do Polski). Jako pierwsze wymienił globalizację, następnie regionalizację, transformację i modernizację państwa po 1989 r. Jan Czaja zwrócił uwagę na ruchy migracyjne, niedookreślenie polityki kulturowej, kryzys państwa narodowego, uni-

¹⁴ K. Jabłońska, dz. cyt., s. 128.

¹⁵ A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo kulturowe*, [w:] *Bezpieczeństwo państwa : wybrane problemy*, red. K. A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa, 2009, s. 149.

¹⁶ M. Jaroszyńska, *Bezpieczeństwo kulturowe Europy w XXI wieku*, Warszawa, 2016, s. 28.

¹⁷ G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. D.B. Bobrow, E. Halizak, R. Zięba, Warszawa, 1997, s. 132.

¹⁸ A. Włodkowska, dz. cyt., s. 149.

¹⁹ W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, Warszawa, 2011, s. 176.

²⁰ Zob. : <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/bezpieczenstwo/954-typologia-bezpieczenstwa-nowe-wyzwania?start=1> (dostęp 15.03.2017).

²¹ W.M. Hrynicki, *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego oraz jego zagrożenia w Europie*, “Kultura bezpieczeństwa. Nauka – praktyka – refleksje” 2014, nr 16, s. 193.

²² Tamże, s. 195.

²³ K. Jabłońska, dz. cyt., s. 129-130.

formizację treści przekazywanych przez media itd²⁴. Z zagadnieniem występowania zagrożeń związane są aspekty obiektywne i subiektywne bezpieczeństwa. Pierwszy aspekt obejmuje rzeczywiste zagrożenia i podlega racjonalnemu osądowi, zaś drugi skupia się na ich psychicznym odbiorze²⁵.

Pewne obiektywne procesy występujące zarówno na poziomie państw (narodów), jak i środowiska międzynarodowego tworzą przesłanki dla zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego, co powoduje, że zagrożone mogą być nie tylko państwa, grupy kulturowe czy jednostki, ale też ich kultura i tożsamość²⁶.

Na definiowanie zagrożeń kulturowych wpływa różny i zmienny poziom podatności oraz wrażliwości państw, społeczeństw na realne i potencjalne zmiany w środowisku kulturowym. Agata Ziętek zaznacza, że niebagatelne znaczenie mają także zdolności adaptacyjne, na które wpływają uwarunkowania o charakterze historycznym, ekonomicznym, demograficznym oraz politycznym²⁷. Dzisiejsze postrzeganie bezpieczeństwa kulturowego powstało na występujących od tysiącleci zagrożeniach kultury, będących skutkiem najazdów zbrojnych, podbojów kolonialnych, wojen, spotkań kultur a także masowych migracji. Można również stwierdzić, że w XXI stuleciu adekwatniejsze staje się postrzeganie bezpieczeństwa kulturowego przez pryzmat uczestników pozapaństwowych, a więc pewnych społeczeństw wyróżnianych ze względu na cechy dłań charakterystyczne, aniżeli postrzeganie bezpieczeństwa kulturowego jako działalności państwa.

Zagrożenia dla bezpieczeństwa kulturowego to przede wszystkim negatywne modyfikacje środowiska kulturowego państw, będące skutkiem zmian zachodzących na poziomie środowiska międzynarodowego oraz państw, powodujące niepokój, przerażenie, lęk i niebezpieczeństwo. Mogą one być działaniem celowym, zamierzonym, ale i nieumyślnym. W kontekście bezpieczeństwa kulturowego wyróżnia się zagrożenia tradycyjne i nietradycyjne. Zagrożeniem tradycyjnym może być kradzież, dewastacja dzieł sztuki, niszczenie pomników, ale również działania opresyjne, których „celem jest inna kultura oraz jednostki czy grupy będące jej nośnikiem”²⁸. Zagrożeniem nietradycyjnym bezpieczeństwa kulturowego jest „presja rozwojowa, rozwój infrastruktury, komercjalizacja kultury, funkcjonowanie rynków dzieł sztuki oraz turystyka”²⁹.

Do największych zagrożeń i jednocześnie wyzwań dla bezpieczeństwa kulturowego zalicza się m.in. procesy globalizacyjne, powodujące liczne zagrożenia dla bezpieczeństwa kulturowego od funkcjonowania uprzedzeń i nietolerancji, do zatracania wartości kulturowych takich jak np. język, zwyczaje, wierzenia, historia itp.³⁰. Ponadto z niebezpieczeństwem kulturowym wiąże się uzyskanie dominacji kulturowej, czyli narzucanie innym społeczeństwom i kulturom swoich wartości oraz terroryzm czy zorganizowana przestępczość. Przejawiać się to może nie tylko poprzez dewastację i kradzież dzieł sztuki, ale także eliminację odrębności kulturowych, językowych oraz tradycji i zwyczajów. Inne zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego stanowią: złe uwarunkowania prawne i zarządzanie, słaba organizacja, brak zabezpieczeń oraz nieumiejętne czerpanie z dóbr kultury.

Bezpieczeństwo kulturowe związane jest z subiektywnymi aspektami bezpieczeństwa jako wartości, mające kluczowe znaczenie dla tożsamości narodowej a także, po części, grupy społecznej. Obecnie dużym wyzwaniem i przeszkodą zapewnienia bezpieczeństwa kulturowego, jest istnienie wielu negatywnych zjawisk, tj. regionalizm, ruchy ludności, procesy transformacji i modernizacji³¹, grabieże dóbr kultury, dysproporcje gospodarcze w świecie, pogłębianie się kryzysu tożsamości narodowej, zmniejszanie się świadomości kulturowej (komercjalizacja), zagrożenia ekologiczne, globalizacja³², zmniejszanie w danym państwie funduszy przeznaczanych na kulturę; zmniejszanie się świadomości kulturowej obywateli danych państw czy globalizowanie zagrożeń społecznych.

Teoretycznie zagrożenia kulturowe stanowią mniejsze problemy niż polityczne, militarne czy asymetryczne, ponieważ prowadzą jedynie do utraty poczucia bezpieczeństwa³³. Jednak owe poczucie bezpieczeństwa jest subiektywne i niemal niemierzalne a zarazem nieprzewidywalne, czyli również dobrze może powodować spore zamieszanie i niebezpieczeństwo³⁴. Problemów związanych z bezpieczeństwem nie można marginalizować i lekceważyć. Wystarczy przypomnieć sobie takie przykłady z historii jak wielkie konflikty polityczne i militarne ubiegłego stulecia, które narodziły się na kanwie sporów ideologicznych³⁵.

Wszystkie wyżej wymienione zagrożenia są istotnymi wyzwaniami dla bezpieczeństwa kulturowego zwłaszcza w XXI wieku.

²⁴ Więcej: J. Czaja, *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa*, Kraków, 2013, s. 133–135.

²⁵ J. Prońko, *Bezpieczeństwo państwa – zarys teorii problemu i zadań administracji publicznej*, WSA, Bielsko-Biała, 2007, s. 7–8.

²⁶ A.W. Ziętek, *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Lublin, 2013, s. 93.

²⁷ Tamże, s. 95.

²⁸ Tamże, s. 97.

²⁹ Tamże.

³⁰ Zobacz: K. Jabłońska, *Globalizacja zagrożeniem dla bezpieczeństwa kulturowego...*, s. 125–139.

³¹ J. Czaja, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa...*, s. 55–56.

³² W.M. Hrynicki, *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego...*, s. 200.

³³ A. Wielomski, *Nieliberalna kultura dla liberalnej Ameryki? Leo Strauss i Eric Voegelin wobec problemu bezpieczeństwa kulturowego*, [w:] *Współczesne bezpieczeństwo kulturowe*, red. P. Żarkowski, S. Topolewski, Siedlce 2014, s. 59.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

Podsumowanie

Galopujący postęp, globalizacja, osłabiająca rolę państw narodowych, komercjalizacja, rozwój mediów, nieustanne przemieszczanie się ludności, tworzenie kolejnych bloków polityczno-gospodarczych oraz “powstawanie” nowych mocarstw³⁶, to tylko kilka z kilkudziesięciu największych problemów, z którymi muszą radzić sobie wszyscy, którzy dbają o bezpieczeństwo. Dlatego, aby społeczeństwo miało zagwarantowane bezpieczeństwo kulturowe, należy stopniowo wprowadzać właściwe i aktualne rozwiązania prawne, stojące na straży dziedzictwa kulturowego i umożliwiające jego dalsze pielęgnowanie oraz rozwój.

Współcześnie kwestia bezpieczeństwa kulturowego nie zależy już tylko od poszczególnych państw i organizacji międzynarodowych, ale od każdego człowieka. I choć we wszystkich państwach świata, są instytucje³⁷, których celem jest dbanie o stan kultury danego społeczeństwa, a tym samym minimalizowanie zagrożeń w tej dziedzinie³⁸, to nie będą one w stanie zagwarantować bezpieczeństwa kulturowego bez zaangażowania samych obywateli.

Bibliografia:

1. Czaja J. Kulturowe czynniki bezpieczeństwa, Kraków, 2008.
2. Czaja J. Kulturowy wymiar bezpieczeństwa, Kraków, 2013.
3. Czaja J. Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego, [w:] Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko Biala, 2007, s. 169.
4. Danielewicz Z. Im więcej bezpieczeństwa, tym mniej bezpiecznie? Społeczno-kulturowe paradoksy dialektycznej relacji poczucia bezpieczeństwa, zagrożenia i lęku, [w:] Społeczne i kulturowe wymiary bezpieczeństwa, red. Z. Danielewicz, Koszalin, 2013, s. 61–72.
5. Hrynicki W. M. Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego oraz jego zagrożenia w Europie, “Kultura bezpieczeństwa. Nauka – praktyka – refleksje”, 2014, nr 16, s. 190–204.
6. <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/bezpieczenstwo/954-typologia-bezpieczenstwa-nowe-wyzwania?start=1> (dostęp 15.03.2017).
7. Jabłońska K. Globalizacja zagrożeniem dla bezpieczeństwa kulturowego, “Drohiczyński Przegląd Naukowy”, 2016, nr 8, s. 125–139.
8. Jaroszyńska M. Bezpieczeństwo kulturowe Europy w XXI wieku, Warszawa, 2016.
9. Karpiuk M. Zadania i kompetencje zespolonej administracji rządowej w sferze bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty materialne i formalne, Warszawa, 2013.
10. Kitler W. Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system, Warszawa, 2011.
11. Michałowska G., Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych, [w:] Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku., red. D.B. Bobrow, E. Halizak, R. Zięba, Warszawa, 1997, s. 131–143.
12. Prokopiuk J. Podstawy ochrony bezpieczeństwa kulturowego mniejszości narodowych w wybranych koncepcjach teoretycznych i międzynarodowych aktach normatywnych, [w:] Społeczne i kulturowe wymiary bezpieczeństwa, red. Z. Danielewicz, Koszalin, 2013, s. 101–114.
13. Prońko J. Bezpieczeństwo państwa – zarys teorii problemu i zadań administracji publicznej, Bielsko-Biala, 2007.
14. A.W. Ziętek, Bezpieczeństwo kulturowe w Europie, Lublin, 2013.
15. Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, Warszawa, 2008, hasło: bezpieczeństwo.
16. Soroka P. Polistrategia bezpieczeństwa zewnętrznego Polski. Ujęcie normatywne, Warszawa, 2005.
17. Stańczyk J. Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa, Warszawa, 1996.
18. Tokarz G. Bezpieczeństwo kulturowe III Rzeczypospolitej – przegląd zagrożeń, “Rocznik bezpieczeństwa międzynarodowego”, 2009/2010, s. 197–204.
19. Wielomski A. Nieliberalna kultura dla liberalnej Ameryki? Leo Strauss i Eric Voegelin wobec problemu bezpieczeństwa kulturowego, [w:] Współczesne bezpieczeństwo kulturowe, red. P. Żarkowski, S. Topolewski, Siedlce, 2014, s. 59–78.
20. Włodarczyk E. Kultura, [w:] Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku, red. J. Pilch, tom II, Warszawa, 2003, s. 950–962.
21. Włodkowska A. Bezpieczeństwo kulturowe, [w:] Bezpieczeństwo państwa: wybrane problemy, red. K. A. Wojtaszczyk, A. Materska-Sosnowska, Warszawa, 2009, s. 143–171.
22. Zięba R. Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego, Warszawa, 1999.
23. Zięba R. Kategoria bezpieczeństwa w nauce o stosunkach międzynarodowych, [w:] Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku, red. D.B. Bobrow, E. Halizak, R. Zięba, Warszawa 1997, s. 3-25.

³⁶ J. Prokopiuk, Podstawy ochrony bezpieczeństwa kulturowego mniejszości narodowych w wybranych koncepcjach teoretycznych i międzynarodowych aktach normatywnych, [w:] Społeczne i kulturowe wymiary bezpieczeństwa, red. Z. Danielewicz, Koszalin, 2013, s. 101.

³⁷ W Polsce są to m.in. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Ministerstwo Obrony Narodowej, a nawet Biblioteka Narodowa oraz Generalny Konserwator Zabytków.

³⁸ G. Tokarz, Bezpieczeństwo kulturowe III Rzeczypospolitej – przegląd zagrożeń, “Rocznik bezpieczeństwa międzynarodowego” 2009/2010, s. 204.